

TILSHUNOSLIKDA REFERENSIYA TADQIQIGA DOIR IZLANISHLAR

Mirzayeva Nargiza Sirojiddinova
ORCID: 0009-0008-6304-6707
mnargiza792@gmail.com
Zarmed universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada referensiya nazariyasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, uning lingvistik hamda ontologik talqinlari tahlil qilinadi. Referensiya tushunchasining nominal guruhlar, gap va bayonot bilan bogʻliqligi, denotatsiya, referent hamda referensial maqom masalalari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: referensiya, referent, denotatsiya, nominal guruh, ontologik referensiya, lingvistik referensiya, fazoviy referensiya, zamoniylar referensiya, referensial maqom, identifikatsiya, semantika, pragmatika

RESEARCH ON THE STUDY OF REFERENCE IN LINGUISTICS

Mirzayeva Nargiza Sirojiddinova
ORCID: 0009-0008-6304-6707
mnargiza792@gmail.com
Zarmed University

Abstract: This article analyzes the formation and developmental stages of reference theory, as well as its linguistic and ontological interpretations. It examines the relationship of the concept of reference with noun phrases, sentences, and utterances, and addresses issues concerning denotation, the referent, and referential status.

Keywords: reference, referent, denotation, noun phrase, ontological reference, linguistic reference, spatial reference, temporal reference, referential status, identification, semantics, pragmatics

KIRISH. Referensiya nazariyasi C. Ogden va A. Richardzning mashhur uchburchagidan boshlab (unda belgi, fikr, referent nazarda tutilgan), keyin turli geometrik shakllar koʻrinishiga ega tasvirlargacha rivoj topgan boʻlib, bu shakllar til mazmunining ikki tarkibini - konseptual va subyekt jihatlarini ajratishga urinadi.

Maʼlumki, denotatsiya, referent va referensiya tushunchalari nominal guruhlar (NG) bilan bogʻliq boʻlib, butun gap darajasigacha ham kengayishi mumkin. Bunda “gap” tushunchasi referensial nazariya tomonidan koʻrib chiqiladigan paytda, u “til birligi boʻlgan gap” (phrase) va “nutq birligi boʻlgan bayonot” (énoncé)ni farqlashga

xizmat qiladi: gap va ot (nom) - til birliklari, bayonot va aktualizatsiyalangan ot - nutq birliklaridir [4]. J. S. Mill, G. Frege, B. Russell, R. Karnap va boshqalar gapning referensial xususiyatlarini o'zining referensial xususiyati bilan muqoyasa qilganlar. Shu bois, gapning referent xususiyatini o'rganish paytida har xil usullar va atamalar paydo bo'lgan bo'lib, asosan lingvistik ifoda bilan real obyektни bog'laydigan aloqaning ustun turiga urg'u beriladi. Ammo zamonaviy referensiya tadqiqotlarida "gap referenti" turlicha tushunilishi ham uchrab turadi.

Gap, xuddi boshqa belgi kabi, real yoki xayoliy dunyo bilan bog'lanish xususiyatiga ega bo'lib, bu munosabat "referensiya" yoki "denotatsiya" deb atalishi mumkin. Gapning referenti yoki real denotatsiyasi, gapni ishlatgan so'zlovchi nutq jarayonida nazarda tutgan reallik bo'lagidan iborat bo'ladi. Nominal ifoda moddiy yoki ideal narsaga referent bo'lib xizmat qilishi mumkin, agar ifodaning asosiy so'zi obyektiv ma'noga ega ot bo'lsa (masalan, stol, ruchka, havo, ruh va hokazo). "Til ifodasi real voqelikka (yoki matn interpretatsiya qilinadigan boshqa bir dunyoga) qanday mos tushishi - ushbu ifodaning referensial statusi deb ataladi" [4].

Rus lingvistikasida referensiya nazariyasi E. V. Paducheva, N. D. Arutyunova, A. D. Shmeleva, T. V. Buligina, V. V. Petrova kabi yetuk olimlar hissasi bilan jiddiy rivojlandi - ular nominal guruhlarining referensial maqomini izohlash bo'yicha ma'lum bir ilmiy an'anani shakllantirishdi.

Fazoviy referensiya muammosi rus tilshunosligida faqat XX asrning 90-yillarida ko'tarila boshladi. M. A. Krongauz, I. M. Kobozova, N. B. Arutyunova, E. V. Paducheva kabi tadqiqotchilar ishlarida bu masala atroflicha o'rganilgan va yoritilgan; ular dunyoning fazoviy tasvirini til yordamida ifodalash (denotatsiya, nominatsiya, deysis orqali) imkonini tilshunoslikda tasdiqlashdi. Shuningdek, fazoviy referensiya antropologik identifikatsiya bilan bog'lanishi - unga xos xususiyatlar mavjudligi ko'rsatildi.

Yaqin yillarda referensiya masalalari zamonaviy faylasuflar tomonidan yangicha talqin qilinmoqda. Shaxs nomlari shaxs olmoshlari yoki terminlar bilan almashtirilishi mumkin. E. V. Kobozova fikriga ko'ra, terminlar bevosita aniq individual subyektlarni anglatadi. Ular yuzaki tuzilishda "U uni sevadi" (*Он любит ее*) kabi gaplardagi olmoshlarga mos kelishi va referensiya indeksleri sifatida namoyon bo'lishi mumkin[4]. Ta'riflar esa shunday nominal guruhlar bo'lib, nominal guruhning bosh so'zi umumiy otdan iborat bo'ladi va u subyekt a'zo bo'lgan to'plamni bildiradi. Mantiqiy shaklda ular gapning propositsional ma'nosini aks ettiradi; gapdagi predikat bilan uyg'unlashib, X o'rnida chiqishi mumkin bo'lgan subyektlar to'plamini cheklovchi termin vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, referensiya nazariyasi, lingvistik fikr rivojining zamonaviy bosqichida, "til va uning qo'llanilishining mavjudligini hisobga olib, tilning tashqi

dunyo bilan bo'lgan aloqalarini, ya'ni ushbu aloqa qanday mexanizmlar orqali ro'yobga chiqishini o'rganadi"[4].

Ikki turdagi referensiya

Zamonaviy lingvistika referensiyani ikki asosiy tushunchada farqlaydi:

1. lingvistik referensiya - uning haqiqat mezoni lingvistik interpretatsiyalash (tushuntirish) bo'lib xizmat qiladi;

2. ontologik referensiya - lingvistik mazmunning real voqelik bilan bog'lanishi.

V. G. Gak shunday deydi: "Til nuqtayi nazaridan gapning referensialligi - uning reallik bilan korrelyatsiyasi - haqiqatga emas, balki interpretatsiyalashga bog'liq, ya'ni bu gap tilshunoslikda qanday tushuntirilishi, u lingvistik bo'lmagan (real yoki xayoliy) vaziyatning qaysi bo'lagini tasvirlashi mumkinligi muhim"[10]. Ontologik referensiyani tushunish esa asosan referensial so'zlar yoki aktualizatorlar semantikasini o'rganishga qaratiladi, bular eng avvalo artikl va olmoshlar hisoblanadi. Lingvistik referensiya nazariyasi esa universal ma'no turlari (umumiylik, mavjudlik) va aniq/noaniq kategoriyani tahlil qilib, nutqda nominal guruhlarning referensial tasnifini yaratishga intiladi. Nominal referensiyadan qat'i nazar, gapning referensiyasi ham butun bir reallik bo'lagining til orqali aks ettirilishi sifatida o'rganiladi. M. A. Krongauz ta'kidlagan ikki yo'nalish - nominal referensiya va gap referensiyasi - deyarli barcha lingvistik ishlarda muhokama qilinadi.

METODLAR. Tadqiqotda referensiyaga "sintezlangan" yondashuvdan foydalanildi. Umume'tirof etilgan ikki ta'rif bir-biriga zid emas, balki biri kengroq (hyperonyme), ikkinchisi torroq (hyponyme) bo'lib, birinchisi ikkinchisini o'z ichiga oladi, deb hisoblandi.

Til bir paytning o'zida real obyektlar va jarayonlarni (obyektiv dunyoni) ham, odamning ichki, mavhum fikrlar dunyosini (subyektiv dunyo) ham aks ettiradi, ya'ni subyektiv va obyektivning yonma-yon mavjudligi ro'y beradi. Boshqa tomondan, til belgilar sistemasi sifatida nafaqat belgilar ro'yxatiga ega, balki ularning o'zaro mosligi qoidalariga ham ega. Lingvistik aks ettirishning ana shu ikki tomonlama tabiati, ba'zan "obyektiv dunyo"ga mansub belgilarni "subyektiv dunyo"ga oid tushunchalar bilan uyg'unlashtirib yuborishi yoki aksincha bo'lishi kuzatilgan (masalan, "fikrlovchi olma" / "to'rtburchak fikr" kabi tasavvur qilib bo'lmas birikmalar).

Odamlar so'zlar bilan moddiy (fizik) dunyodagi obyektlarni ham, xayoliy obyektlarni ham nomlashi mumkin. J. Lyons [1] va G. Yul [3] referensiya niqobidagi obyektlarni "mavjud" (real) va "mavjud bo'lmagan" (xayoliy) ga ajratishadi. Mavjud obyektlar real dunyoda bo'lsa, mavjud bo'lmagan obyektlar xayoliy yoki konseptual dunyoda, ya'ni g'oyalar olamida bo'ladi. J. Lyons referensiya va mavjudlik o'rtasidagi chambarchas bog'liqlikka e'tibor qaratib, mavjud bo'lmagan narsaga ishora qilish imkonsiz, deydi. Shu bilan birga, odamlarda "xayoliy, uydirma yoki taxminiy obyektlar"ga ham ishora qilish amaliy jihatdan mumkin, deb hisoblaydi [1].

Albatta, bunday moslashuv cheklovlari ongimizda mavjud bo‘lib, ba‘zan buzilib, noodatiy (lekin lingvistik jihatdan qayd etilishi mumkin bo‘lgan) tasvirlar hosil bo‘ladi: “binafsha olma”, “harakatlanadigan fikrlar” va hokazo. Tilda ular ma‘lum kontekstda, metaforik yoki poetik maqsadlarda ishlatilishi mumkin.

NATIJALAR. Til tizimi nuqtayi nazaridan, bunday so‘z birikmalari to‘g‘ri, grammatik jihatdan “toza”. Ayni darajada ular xayoliy mavhumliklar. Shu bosqichda aniq narsa yo‘q, faqat “loyiha” - “mavhum tushuncha” mavjud. Masalan, “sevgi” so‘zining real denotatsiyasi yo‘q, real dunyoda faqat “sevgi namoyon bo‘lishlari” bor xolos, biz ularni til vositalari orqali “sevgi” deb tasniflaymiz.

Lingvistik referensiya yoki “avtoreferensiya” shu ma‘noni anglatadiki, til tizimi mahsulotlari - belgi majmualari - tizimning o‘zi yaratgan mazmunni ifodalashga qodirligini tekshiradi. Misol uchun, “Kutilmagan deflyatsiya barqaror moliyaviy rahbarlarning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi xatti-harakatlariga ta’sir ko‘rsatdi” kabi gap semantik tizim doirasida tushuniladi.

Ontologik referensiya bo‘lsa, fazo va zamon bo‘yicha reallikka ishora qilishni nazarda tutadi. Subyekt referensiyasi - lingvistik tizim belgilarining til tashqarisi reallikka bo‘lgan munosabati. E. V. Paducheva referensial otlar, ya’ni aktualizatorlar, intensiya va ekstensiya tushunchalarini ilgari suradi; referensial (real) ekstensiyaga ega bo‘lsa, “ontologik referensiya”ga ega deb qaraydi. Fazoviy referensiya ham xuddi shu tamoyilga asoslanib, “fazodagi ekstensiya”ni tanlashni bildiradi. Bu qarashlar ba’zi aniq tematik ot guruhlariga, shu jumladan shaxs nomlariga ham taalluqlidir.

MUHOKAMA. Fe‘l uchun “referensiya” tushunchasi aniq emas. Fe‘lning ontologik referenti kim bo‘lishi mumkin? Avval isbotlanganidek, fe‘l predmet emas, balki harakat va hodisalarni ifodalaydi; bu holat Mustayoki (A. Mustajoki) tomonidan bir qator misollar bilan ko‘rsatildi [6]. V. A. Plungyan fe‘lning asosiy xususiyatini “dinamik belgilik” deb atab, uning fazoviy referensial bo‘la olmasligini tasdiqlaydi. Fe‘lning mavjudlik kriteriyasi - zamonaviy referensiya, ya’ni “predikatdagi harakat zamonini uch turdagi ishora nuqtalariga muvofiqlashtirish” (o‘z nuqtayi nazari, birov nuqtayi nazari yoki yordamchi nuqtayi nazari) [7].

V. G. Gakning fikriga ko‘ra, ekstralingvistik vaziyat zamon va makon jihatidan ikki barobar referensialdir. Nimadir haqida gaplashish uchun, avvalo mavzu bo‘lishi, keyin esa har bir gap muayyan paytda aytilishi zarur[5].

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilshunosligida referensiya masalalari dastlab nominatsiya va semantika doirasida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik pragmatolingvistika, matn tilshunosligi va kognitiv lingvistika yutuqlari ta’sirida mustaqil tadqiqot yo‘nalishi sifatida rivojlana boshladi. Bugungi kunda referensiya til birliklarining obyektiv borliq bilan munosabatini ifodalovchi, nutqiy muloqotning muvaffaqiyatini ta’minlovchi hamda matnning semantik yaxlitligini shakllantiruvchi muhim lingvistik-pragmatik kategoriya sifatida talqin qilinmoqda. Shu jihatdan

referensiya tadqiqotlari o'zbek tilshunosligining dolzarb, istiqbolli va sermahsul ilmiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lyons J. Semantics., Vol. 1-2. -Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
2. Pipalova, R. Some Remarks on Delimiting Reference in English, Philologia Pragensia. Academia Praha, 1998. Vol. 31. N-4.
3. Yule G, Pragmatics/ G.Yule: Oxford: Oxford University Press, 1996.
4. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. - М.: Едиториал УРСС, 2000.
5. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. - М.: Наука, 1973.
6. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. - М.: Языки славянской культуры, 2006.
7. Закамулина М.Н. Темпоральность во французском и татарском языках: слово, высказывание, текст. Казань: Татарское книжное изд-во, 2000.